

ETNOGEOGRAFIE A ARCHEOLOGIE ÚDOLÍ JAGHNÓBU

Lubomír Novák

*Oddělení pravěku a antického starověku, Národní muzeum,
Ústav srovnávací jazykovědy, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
lubomir_novak@nm.cz*

Ethnogeography and Archaeology of the Yaghnob Valley

Abstract—The Yaghnob Valley is nowadays considered as (geographically) isolated region; historically the region was not an isolated part of Sogdiana as it was commonly suggested. Archaeological and linguistic data prove that the Yaghnob Valley was inhabited by some ancestors of the Yaghnobis already before the beginning of the Christian era. By the first half of the eighth century AD there are notes suggesting that one of routes connecting Northern and Central Tajikistan led through the Valley. Many archaic features similar to culture and language of ancient Sogdians were kept in the Yaghnob Valley for centuries. Live in the high mountain valley differed from the lifestyle in foothills and steppes of Sogdiana so the ancestors of the Yaghnobis adapted their lives to mountain conditions. Despite its limited ways of communication with surrounding areas the Yaghnob Valley shows an interesting pattern for a study of communication possibilities of ostensibly isolated areas with neighbouring regions.

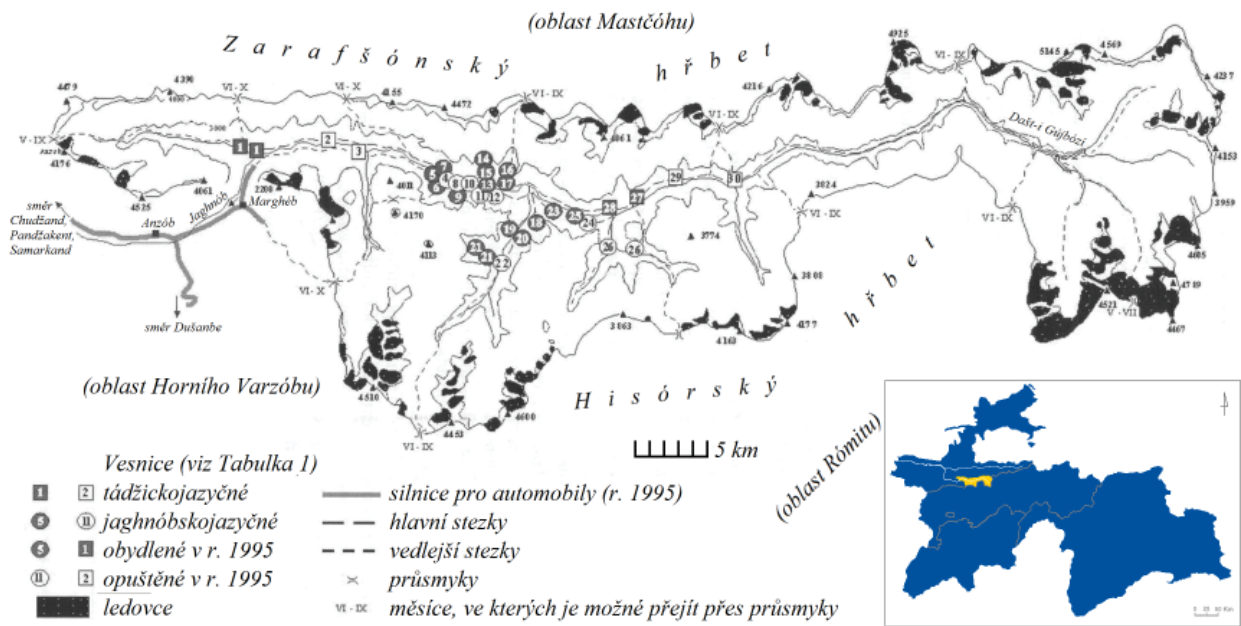
Keywords—*Yaghnob Valley; Yaghnob; Yaghnobi; ethnogeography; ethnolinguistics; Sogdiana; Tajikistan*

Archeologie se ve svém bádání často zaměřuje na sledování mikroregionů, ve kterých dále řeší určité problémy spojené s distribucí sídelních areálů, pohřebišť, výrobních areálů a dalších. Tyto mikroregiony jsou ve většině případů definovány „nahodile“ – respektive vycházejí z geomorfologie terénu, zejména podél toku vybrané vodoteče. Je jasné, že výběr a definice mikroregionu závisí na cílech v rámci jednotlivých výzkumných projektů. Zkusme se však v rámci analogie podívat na mikroregion z odlišného pohledu. Jako příklad pro následu-

jící studii jsem zvolil vysokohorské údolí řeky Jaghnób v provincii Sughd v severozápadním Tádžikistánu. Jsem si vědom, že problematika této středoasijské oblasti je v mnohém vzdálená otázkám, které si kladou (nejen) archeologové ve střední Evropě – ale právě příklad z odlišného geografického i etnografického prostředí může pomoci i při interpretaci archeologických pramenů střední Evropy.

Údolí Jaghnóbu (*Jaghnóbdara*; k etymologii jména *Jaghnób* viz Novák 2013, 24) se nachází na horním toku stejnojmenné řeky, jednoho z hlavních přítoků řeky Zaráfšón (*Πολυτίμητος* v antických pramenech, sogd. *zr'w'p=* či *zrnw'p=*). O minulosti této oblasti lze soudit jen zlomkovitě. Doklady nejstaršího osídlení doliny Jaghnóbu lze předpokládat zřejmě již od doby bronzové – na skále v rozsedlině Tang-i Dahana (která jako by dělila Jaghnóbské údolí na dvě části) byly nalezeny skalní rytiny. Podobné rytiny se nacházejí v širší oblasti Střední Asie.¹ Datace jaghnóbských petroglýfů spadá do období pozdní antiky a počátku středověku (Passarelli 2008). Ruští badatelé V. I. Buškov a S. V. Novikov identifikovali několik sogdských toponym zmiňovaných v textech z pevnosti na hoře Mugh nedaleko Pandžakentu. Buškov a Novikov uvádějí, že sogdské adjektivum *θwrz-w'δc* by mohlo být ztotožněno s (dnes opuštěnou) jaghnóbskou vesnicí Wórsóut, dále jméno *γrm=* by podle autorů mohlo být identifikováno s jaghnóbskou vesnicí Gharmén spíše než s městem Gharm v Qarótegínu ve východním Tádžikistánu (Buškov a Novikov 1992). Podobně snad i toponymum *mryw-* může ozna-

¹ Lokality jako např. Langar na Pamíru, Sarmiš-Soj a Sajchon-Soj v Uzbekistánu, Kuldžabasy, Tangbaly, Tesiktas v Kazachstánu, Sajmaly-Taš či Aravan v Kyrgyzstánu, Sajan v Tuvě, Bidsaj v Afghánistánu, Šatjál v Pákistánu (Passarelli 2008).

Mapa 1 údolí Jagnóbu (podle Gunâ 2004, Carte 2; upraveno)

Tabulka 1. Vesnice Jagnóbu (podle Gunâ 2004, Tabelau 1 a Mírzójev 2007, 7-8; Mírzózoda 2008, 6).

Č. NA MAPĚ 1	VESNICE	NADMORSKÁ VÝŠKA	SVAH	SKLON	POČET OBYVATEL								
					1870	1887	1904	1927	1941	1969	1995	2007	2008
1	Chišórtób	2320 m	J	15°	200	35	48	40	80	170	5	46	46
2	Farkób	2400 m	J	10°	0	5	4	3	0	0	0	0	0
3	Wórsóút	2380 m	S	20°	30	12	8	7	20	20	0	0	0
4	Múštif	2400 m	SV	15°	0	0	9	4	0	12	0	0	0
5	Marghtumajn	2480 m	SV	15°	20	8	?	5	13	9	1	12	12
6	Waghinzój	2580 m	SV	15°	30	8		4	14	16	1	15	15
7	Bidév	2580 m	JZ	25°	15	7	10	7	12	20	2	20	20
8	Šachsara	2500 m	S	10°	50	10	11	2	6	10	0	0	0
9	Šówwéta	2520 m	S	10°	25	13	13	6	18	28	2	8	8
10	Dúmzój	2480 m	S	20°	40	10	10	6	10	12	0	0	0
11	Chisókidarv	2500 m	S	20°	25	12	14	6	17	20	0	0	0
12	Čukat	2520 m	SV	15°	28	6	6	5	8	12	0	0	0
13	Nómitkón	2500 m	S	15°	30	13	14	10	27	7	4	21	21
14	Pulla Rówut	2750 m	J	25°	11	7	8	12	16	15	2	12	12
15	Kaše	2600 m	J-Z	25°	11	8	8	8	16	20	3	20	20
16	Rówut (Tag-i Čanór)	2600 m	JZ	25°	27	12	13	13	17	14	6	23	23
17	Pitip	2620 m	J	20°	30	17	17	12	29	40	2	0	0
18	Dómani Gharmén	2700 m	JZ	20°	0	0	0	15	22	48	6	18	18
19	Símič	2620 m	JV	25°	0	0	0	10	8	3	0	0	0
20	Sókan	2700 m	Z	20°	0	27	4		19	13	0	5	8
21	Sarhaddi Qúl	2760 m	J	15°		22	26	25	40		9	55	55
22	Dahana	2620 m	JV	10°	0	0	0	6	9	5	0	0	0
23	Piskón	2560 m	SV	15°	35	36	38	30	29	40	7	71	71
24	Nówimén	2530 m	SV	15°	20	0	0	0	6		0		
25	Dehbaland	2600 m	S	20°	50	14	15	25	37	32	4	4	4
26	Tagób	2640 m	J	20°	0	13	13	15	30		0	0	0
27	Kanse	2600 m	J	20°	22	13	26	40	60	100	4	0	0
28	Kirjónte	2620 m	J-JV	20°	18	37	40	40	82	90	12	107	107
29	Dehkalón	2680 m	J	15°	40	22	25	20	47		0	0	0
30	Navóbód	2700 m	J	20°	4	5	7	8	48		0	0	0

čovat vesnici Marghéb (či Marghév; Buškov a Novikov 1992).² S jistotou máme z pramenů doloženo pouze městečko Anzób – *'nz'bh*. Kromě několika toponym i známe region, který Sogdové označovali jako *pyttm'n*, v arabských a perských pramenech pak *Buttam(án)/Buttam(án)*. Podle perského geografického spisu *Hudūd al-'Ālam min al-Ma-šriq ilá-l-Maghrib* z r. 982 od neznámého autora víme, že oblast Buttamán byla horskou oblastí na jih od Zarafšónu (*Hudūd al-'Ālam* §25), lze tedy předpokládat, že by mohlo jít o oblast Jaghnóbu v širším slova smyslu. První doložitelná zmínka o Jaghnóbu by měla pocházet z 11. stol. z knihy *Kitáb al-qand fī dhikr-i achbár-i 'ulamá'-i Samarqand*, jejímž autorem byl Nadžmiddín Abú Ĥaḥṣ 'Umar bin Muḥammad bin Aḥmad an-Nasafī as-Samarqandí (461–537 AH, 1068/9–1142 AD).³

Dále historické prameny mlčí, zprávy o Jaghnóbu z per západních cestovatelů známe od r. 1820, ve větší míře však až z období po 2. pol. 19. stol. (viz Junker 1930, Buzurgmehr 2005). Podle informací, které shromáždil sovětský lingvista Albert Leonidovič Chromov, lze moderní historii Jaghnóbu studovat zhruba posledních 200 let. Někdy v 16.–17. stol. část Jaghnóbců opustila svou původní domovinu a usídlila se na jižních svazích Hisórského hřbetu v oblasti Varzóbu (Chromov 1972, 6; Buzurgmehr 2005, 118), jiná část populace pak měla osídlit několik vesnic v okrese Ghónčí ve Ferghánské dolině (Buzurgmehr 2005, 119). Začátkem 19. stol. pak osídlili Jaghnóbcí údolí Charangónu ve Varzóbu (Buzurgmehr 2005, 119), v 50. letech 20. stol. pak přesídlili do Hisóru (Chromov 1972, 7). Dnešní Jaghnóbcí jsou sunnitští muslimové, nevíme, kdy přijali islám, muselo to být však v relativně nedávné době (s jistotou však již před koncem 19. stol.), jaké náboženství uctívali před konverzí k islámu je nejasné, podle jaghnóbských zvyků však lze

2 Marghéb se nachází ještě v dolině Jaghnóbu, ale historicky již patří do sousedního regionu Fón (*β'n=*).

3 „Yaḡnāb appears to be mentioned in *Kitáb al-kand fī dhikr 'ulamā' Samarqand* (“Sugar-book about the Scholars of Samarqand”) by the 11th-century author al-Nasafī, a work not available to me. It was published not long ago in Cairo. A linguistic analysis of the Iranian glosses in this text was undertaken by the late Prof. A. Tafazzoli; V. A. Livshits was able to familiarize himself briefly with the latter's index cards during Tafazzoli's trip to St. Petersburg and told the author about the reference to Yaḡnāb in this work.“ (Lurje 2001, 2817)

předpokládat, že byli zoroastriáni (mazdaiisté; srov. Andrejev 1970, 26–31; de Ujfalvy de Mező-Kövesd 1878, 14). V letech 1970–1971 bylo veškeré obyvatelstvo Jaghnóbu násilně vystěhováno do tzv. Hladové stepi (Mírzóčůl) v oblasti Zafaróbód na tádžicko-uzbeckém pomezí (Loy 2005). Vysokohorští Jaghnóbcí nesli přesídlení do stepního Zafaróbódu velmi těžko a velká část vysídlenců v novém prostředí zemřela; Jaghnóbcí často označují Zafaróbód hanlivě jako *Zahfaróbód* (jagh./tádž. *zah* „bláto, kalná voda“). Po rozpadu Sovětského svazu se do Jaghnóbského údolí část obyvatelstva vrátila – dnes tam žije zhruba 500 jedinců.

Geograficky je Jaghnóbské údolí jasně definovatelné území – jde o region nacházející se mezi Zarafšónským (Mastčóhským) a Hisórským hřbetem, který začíná v ohybu řeky Jaghnób u hory Lattaband proti vesnici Marghéb a pokračuje proti proudu řeky Jaghnób až k jejím pramenům (Mapa 1). Jaghnóbské údolí se z geografického pohledu jeví jako izolovaná část světa s jen malým množstvím přístupových cest – při pohledu na současnou mapu se zdá, že do údolí vede jediná cesta, a to od západu proti proudu řeky od městečka Anzób přes Marghéb dále na východ. Tato cesta se shoduje se současnou silnicí, po které mohou jezdit i automobily – tato cesta však byla postupně budována od poloviny 90. let minulého století. Historicky však cesta od Anzóbu (zřejmě) nebyla tou hlavní komunikační linií spojující Jaghnób s okolními regiony – místo západovýchodní trasy byly využívány spíše trasy severojižní. Severojižní trasy vedly z oblasti Mastčóh (tj. horská oblast na horním toku řeky Zarafšón) přes průsmyky do Jaghnóbu a odtud dále na jih do Varzóbu.

Jak bylo naznačeno výše, Jaghnóbcí byli v letech 1970–71 nuceni opustit svou domovinu, většina z nich byla přemístěna do oblasti Zafaróbód, část pak osídlila oblasti v centrálním Tádžikistánu (Dolní Varzób, Kófarnihón, Hisór aj.). Tento okamžik představuje v dějinách Jaghnóbu bod zlomu – do 70. let minulého století žily v údolí zhruba dvě tisícovky lidí (srov. Tabulka 1), v současnosti se uvádí počet 8972 Jaghnóbců (Mírzózóda 2008, 7). Recentní populační růst tohoto etnika však s sebou nese další fenomén – ztrátu kulturní identity. Před vysídlením Jaghnóbu si jeho obyvatelé neuvědomovali odlišnost od okolních oblastí (zejména je myšlena oblast Mastčóhu, Falgharu, Fónu a Horního Varzóbu) – způsob života v hor-

ských údolích se prakticky nelišil, v Mastčóhu i Falgharu se rovněž udržely reliktů zoroastrismu (samozřejmě v rámci místní „adaptace“ islámu). Jediným výrazným odlišovacím prvkem byl jazyk – v Jaghnóbu se dochoval jaghnóbský jazyk, řeč blízkce příbuzná jazyku středověké Sogdiany (ke vztahu jaghnóbstiny a sogdštiny viz Novák 2013, zejména str. 66–159). Jaghnóbstina však postupně začala být vytěsňována tádžičtinou – ta do značné míry ovlivnila lexikon i gramatiku jaghnóbstiny; část obyvatelstva pak jaghnóbstinu přestala používat úplně. Z prvních zpráv o Jaghnóbu z per západních badatelů víme, že již více než před sto lety máme v Jaghnóbském údolí dvě jazykové komunity – mluvčí jaghnóbstiny a mluvčí lokálního dialektu tádžické perštiny (perskojazyční Jaghnóbcí žijí na západním a východním okraji Jaghnóbu, mluvčí jaghnóbstiny pak zůstali v „jádru“ údolí; viz Mapa 1).

Jazyk dnes nehraje výraznou roli ve vlastním etnickém vnímání Jaghnóbců – i tádžickojazyční i jaghnóbskojazyční obyvatelé údolí se označují jako Jaghnóbcí (jagh. *jaghnóbít*, tádž. *jaghnóbíjón/jaghnóbíhó*, v nářečí Jaghnóbu *jaghnóbió*)⁴ – díky tomuto faktu se celkový počet příslušníků tohoto etnika odhaduje na 13 500 lidí (řada z nich se však pouze hlásí k jaghnóbským kořenům – zejména „Jaghnóbcí“ z okresu Ghónčí), ačkoliv jaghnóbsky z nich hovoří zhruba polovina (Sajfiddín Mírzózóda, osobní sdělení). Historicky však Jaghnóbcí rozlišovali mezi sebou a jaghnóbskými Tádžiky (tádž. *tódžikón*, jagh. *tódžikt*). Podle analýzy mitochondriální DNA tvoří Jaghnóbcí samostatnou skupinu v rámci obyvatelstva Střední Asie, geneticky vykazují podobnost spíše s „turkickými“ Uzbeky než s „iránskými“ Tádžiky (Cilli et al. 2011).

Jaghnób je dnes považován za izolovanou a těžko dostupnou oblast. Do údolí vede jediná cesta pro automobily – tato cesta je v současnosti považována za hlavní spojnicí s okolním světem, historicky však hrála zřejmě marginální roli. Automobilová silnice byla budována postupně od 90. let minulého století, v r. 1995 vedla pouze k vesnici Chišórtób, dnes vede až k mostu u

4 V minulosti se pro označení obyvatelstva Jaghnóbu (ale i horských oblastí Falgharu a Mastčóhu) používalo etnonyma Ghalča (persky *ghalča* „horal“, rusky *гальча*), které ruští etnografové často nahrazovali pojmem *гóрный таджик* „horský Tádžik“. Termín *Ghalča* sloužil rovněž i pro označení iránskojazyčných etnik Pamíru.

vesnic Bidév a Marghtumajn (č. 7 a 5 na Mapě 1). V místě konce silnice je dnes na břehu řeky místo, které slouží jako bazar – Jaghnóbcí si sem objednají KAMAZ s potravinami, které většinou směňují za vlastní produkci (zejména *qurút*⁵ či dobytek) či za peníze. V minulosti rovněž byla snaha vybudovat silnici z jihu z Rómitu od vesnice Rúfighar k Navóbódu. Jak jsem zmínil výše, hlavní komunikační linie spojující Jaghnób s okolním světem byly spíše severojižní. Z mapy 1 je patrné, že právě v severojižním směru vede skrz údolí několik cest – cesty jsou determinovány polohou průsmyků, které dovolují přechod Zarafšónského, respektive Hisórského hřbetu. Zarafšónský hřbet protíná pětice průsmyků (od západu na východ Minóra, Dargh, Surckat, Ghuzn, Tavastvín) – tyto průsmyky spojují Jaghnób s oblastí Mastčóhu. Přes Hisórský hřbet lze přejít šesti průsmyky (od západu na východ Taghríč, Qúl, Archú, Chók/Chóki, Zachób, Gújbóz), které spojují Jaghnób s oblastí (Horního) Varzóbu respektive s Rómitem (tj. údolím řeky Sórvó). Za zmínku stojí ještě dvě komunikační trasy – západně od Chišórtóbu je průsmyk Rémónd, kterým pokračuje cesta k vesnici Takfón ve Fónu; z Takfónu pokračuje dále cesta směrem na západ do Pandžakentu, Samarkandu, Istaravšanu (Ůrótepy) a Chudžandu (Leninóbódu). Na východě se pak nachází průsmyk Barzangí, který spojuje Jaghnób s oblastí Qaróteginu a Džirghatolu. o průsmycích podrobněji referuje Michail Stepanovič Andrejev (Andrejev 1970, 17–20).

Tyto komunikační trasy jsou zřejmě využívány již delší dobu – z historických zpráv známe dvě sogdská toponyma *δρυη* a *δρυ'wt=*, první z nich by mohlo označovat průsmyk Dargh, druhé pak vesnici Dargh v Mastčóhu. Na základě porovnání sogdské a současné toponymiky můžeme rovněž rekonstruovat jednu z cest z Mastčóhu přes Jaghnób dále do oblasti Rómitu: z vesnice Rarz (*rzrh*) přes Falmóút (*(')βtm'wt=*; jagh. *Fatmóút*) a Dargh (*δρυ'wt=*) průsmykem Dargh (*δρυη*) do Jaghnóbu – vesnicemi Wórsóút (*βwrzw'δ=*) a Gharmén (*γrm=*) přes průsmyky Qúl a Lójlóqúl do Rómitu (*r'm'nh*) v údolí řeky Sórvó/Sórbó (*s'rβwy*; srov. Buškov a Novikov 1992). Tato (rekonstruovaná) trasa prochází samotným jádrem Jaghnóbského údolí, rovněž prochází i úžinou Tang-i Dahana s výše zmíněnými petroglyfy a představuje i relativně

5 To jest sušený slaný ovčí, kozí a/nebo kravský tvaroh.

nejpohodlnější cestu z Pandžakentu do Rómitu a Qaróteginu.

Výše uvedená fakta naznačují, že oblast Jaghnóbu nebyla tak nedostupným a izolovaným regionem, jakým se jeví být dnes (srov. Gunya 2002, 22). Současné vnímání doliny Jaghnóbu jako oblasti odříznuté od zbytku světa je dáno několika faktory: 1) po nuceném vysídlení Jaghnóbců v letech 1970–71 byla oblast dlouhé roky neobydlená, tudíž okolní oblasti (zejména však Mastčóh) ztratily s Jaghnóbem kontakt, 2) po návratu Jaghnóbců v 90. letech minulého století se doposud nepodařilo plně vzkřísit původní tradice, rovněž i spousta původních vesnic zůstala dodnes opuštěná; 3) navrátilivší se Jaghnóbcí ztratili důvěru v centrální vládu jak v Dušanbe, tak i v Ajní, správním středisku stejnojmenného okresu – snaží se tudíž svůj život oddělit od svého okolí; 4) Jaghnób byl historicky relativně soběstačnou oblastí a 5) Jaghnób je po dobu 5–6 zimních měsíců prakticky odříznut od okolního světa sněhem, v zimním období je ztížená i komunikace mezi jednotlivými vesnicemi v samotném údolí.

Po návratu části populace zpět do Jaghnóbu navrátilivším se stačí využívat současnou silnici vedoucí z Anzóbu⁶ přes Marghéb až k bidévkému mostu. Kromě silnice z Anzóbu je však využívána i „jižní cesta do Jaghnóbu“ přes průsmyk Qúl do jaghnóbskojazyčné vesnice Kúktéppa (či Kúktéba; tádž. Kúkteppa). Tato „jižní cesta“ je dodnes hojně využívána, jak jsem se mohl přesvědčit i během vlastního terénního výzkumu v Jaghnóbu v letech 2008 a 2009 – do Kúktéppy vede silnice z města Varzób severně od tádžické metropole Dušanbe.

Jádro Jaghnóbského údolí je jeho střední část (tj. vesnice 4–28 podle Tabulky 1) – zde se rovněž nachází nejvíce vesnic a je zde dostatek ploch pro zakládání polí. Ostatní části doliny byly osídleny řidčeji – tento fakt je dán vyšší nadmořskou výškou a menšími plochami vhodnými pro zemědělství. Z orální historie víme, že v minulosti byla osídlena i východní část údolí u pramenů

⁶ Anzób býval důležitým místem Tádžikistánu – toto městečko leží pod Anzóbským průsmykem (3733 m n. m.), kudy probíhá páteří komunikace země – silnice M34. Dnes význam Anzóbu postupně upadá, po otevření Anzóbského tunelu (2008) vede cesta až k Takfónu, přes průsmyk jezdí menší množství automobilů a Anzób se stal spíše okrajovým městem.

Jaghnóbu (řeka Jaghnób vzniká soutokem čtyř říček – Takkachóna/Takalí, Qúmbél, Barzangí a Sangdara) pod horou Gújbóz. Nejuvýchodnější část Jaghnóbu se nazývá Dašt-i Gújbóz(i); tam se mělo nacházet 10 vesnic a *bazar* (Jórzóda 2007, 7, 20–21, 51–53; Andrejev 1970, 29–30). Jedna z vesnic Horního Jaghnóbu se nazývala Hundúti (Hindúti) zamín „*Země Indů*“ (Jórzóda 2007, 7) – toto pojmenování je zřejmě reminiscencí na lidovou pověst, že Jaghnóbcí pocházejí z Kašmíru (Chromov 1972, 6 a 190). Oblast Dašt-i Gújbózi má historicky vazby spíše na Horní Mastčóh, Qarótegin a Kyrgyzy obývanou oblast Džirghatól. Vesnice v Dašt-i Gújbózi byly opuštěny již koncem 19. stol. – nejstarší záznamy o geografii ruské Střední Asie o nich již mlčí (viz Junker 1930, 33–107). Jižní a východní část údolí byla využívána spíše pro pastviště než pro budování sídel trvalejšího charakteru. Zejména pastviště na východě údolí však využívají i pasťevci z oblasti Mastčóhu.

Zajímavým faktem, který je částečně spojen s geografii údolí, je i rozmístění tádžickojazyčného obyvatelstva v Jaghnóbu – ti žijí na obou okrajích sídelní oikumeny, historicky žili mluvčí tádžičtiny (ta je místními nazývána pórsí „perština“; srov. perské *fársí*, archaicky *pársí*) v sedmi vesnicích ze třiceti. Podle údajů o počtu obyvatel v údolí však byly „tádžické“ vesnice obydleny větším počtem obyvatel nežli vsi, které si uchovaly jaghnóbský jazyk. Jaghnóbstí Tádžici tvoří dvě skupiny – horní (východní) a dolní (západní). Toto dělení však není jen geografické, ale rovněž i nářeční – tádžická nářečí horního a dolního Jaghnóbu se od sebe mírně liší, ta první mají vazbu spíše na dialekty Mastčóhu, druhá pak na nářečí Falgharu (Chromov 1969, 305–399). Nářeční členění jaghnóbské tádžičtiny je dáno geografickou vazbou na okolní (dnes již) tádžickojazyčné regiony – Chišórtób, Farkób a Wórsóut mají vazbu na Marghéb, Anzób a Takfón ve Fónu a na Falmóut, Dargh, Rarz či Šamtúč ve Falgharu; hornojaghnóbské Kanse, Kirjónte, Dehkalón a Navóbód jsou průsmykem Ghuzn spojeny s oblastí horního Mastčóhu (Ghuzn, Révómutk, Hadišahr, Chúdgif). Pronikání tádžičtiny lze sledovat koncem 19. stol. – Guillaume Capus uvádí, že k r. 1881, kdy navštívil Jaghnób, většina vesnic proti proudu Jaghnóbu počínaje Chišórtóbem mluvila svým dialektem (Capus 1883), Vladimír Ippolitovič Lipskij k r. 1896 přímo uvádí tádžickojazyčné

vesnice v údolí (Lipskij 1902, 152–190).

I jaghnóbskojazyční Jaghnóbcí mohou být jazykově rozdělení na více skupin – jaghnóbština se dělí na dva základní dialekty – východní a západní, v okolí vesnice Qúl se však používal ještě tzv. přechodný dialekt (Chromov 1972, 97–105; Novák 2010, 243–246). Rozdíly mezi dialekty jsou minimální, v současné době dochází k postupnému stírání nářečních rozdílů – začínají převažovat tvary západního dialektu, který se rozšířil i do oblastí Horního Varzóbu.

Obyvatelé Jaghnóbu se žijí zemědělstvím a pas-
tevectvím, přičemž pasveectví je hlavním zdro-
jem obživy. Ekonomika Jaghnóbu se dá cha-
rakterizovat opozicí života na zimních a letních
sídlích – podobný způsob života lze sledovat
i u iránských obyvatel Pamíru, u Kyrgyzů či u
iránských a núrístánských národů Hindúkuše.
Zimním sídlištěm (*kyšlákem*) se rozumí vesnice
(jagh. *majn/mén*, tádž. *qišlóq, deh(a), rústó*),
letní sídliště (*jajlák*) pak Jaghnóbcí označu-
jí jako *chón* či turkickým slovem *ajlóq* (tádž.
jajlóq).⁷ Ve středoasijském pojetí jsou *kyšláky*
stále vesnice lokované v blízkosti vodního zdro-
je a polí. *Jajláky* jsou pak přechodná sídliště na
alpínských pastvištích v horských údolích vy-
užívaných k pastvě dobytka. Mezi oběma typy
sídlích jsou podstatné rozdíly, co se týče jejich
umístění v krajině.

Jaghnóbské *kyšláky* se nacházejí v místech
vhodných k zemědělství – v blízkosti rovnějších
ploch vhodných pro založení polí. Hlavními pěst-
ovanými plodinami je ječmen, hrách a pšenice,
v posledních letech i brambory, další zemědě-
lské plodiny díky horskému klimatu nelze pěst-
ovat. Na rozdíl od polí bývají *kyšláky* na svahu,
často v blízkosti nějakého horského potoka (ale
do některých jaghnóbských vesnic je voda při-
váděna kanály – *chan*, tyto kanály rovněž slou-
ží k zavlažování polí). Jednotlivé stavby často
stojí samostatně, případně ve svahu jedna nad
druhou, kdy střechy nižších domů tvoří terasy
domů nad nimi. Jedna rodina má dva příbyt-
ky – *kat* „dům“ a *mehmónchóna* „hostinský po-
koj/dům“. Dům bývá komplexní konstrukce,
skládající se z více místností – hlavního pokoje
s otopným zařízením (*múr*), spižirny (*pistík*),

⁷ Srov. termíny *qišloq* a *jojloq* v uzbecktině, *qyštó* a *džajló*
v kyrgyzštině, *kišla* a *ayla* v turečtině či *кишлак* a *летовка*
v ruštině. Pojmy *kyšlák* a *jajlák* pocházejí z turkických slov
*qış, *zima/*yay, *léto a *lāq/*lāy, *místo.

v některých domech je pak místnost pro ženy
(*hudžra*). *Mehmónchóna* slouží k ubytování
hostů či jako místo ke společenským událostem
či setkání jednotlivých obyvatel z vesnice; často
stojí stranou samotného domu (Andrejev 1970,
94–101). V některých vesnicích bývá „obecní“
hostovský dům – *alówchóna*. Mezi další stavby
patří sklad topiva (*sakinchóna*), (polootevřená)
kuchyně (*ótašgóh*) a samozřejmě chlévy (*kóy*) pro
dobytek a seník (*kádón*); na okraji vesnice se pak
nachází toaleta (*badaraft*). Domy mají ploché
střechy, na nich se přes zimní období skladuje
sláma pro dobytek. Jaghnóbské údolí je prak-
ticky bezlesé (lesíky se nacházejí pouze u vesnic
Chišórtób a Rówut), hlavním topivem je usuše-
ný dobytčí trus a dřevo keřů, v současnosti též
dovážené uhlí. Podoba jaghnóbských vesnic se
výrazně liší od nížinných tádžických vesnic, ale
podobá se domům horských oblastí Mastčóhu,
Falgharu a Fónu. Jaghnóbské domy jsou stavě-
ny z kamení, na rozdíl od sídlích nížinných ob-
lastí Tádžikistánu, kde se používají vepřovice.
Michail Stepanovič Andrejev předpokládá, že
stáří jaghnóbských domů může dosahovat ně-
kolik stovek let (Andrejev 1970, 102).

Jajláky se od *kyšláků* liší počtem – jedna
rodina má obvykle více míst, na kterých v létě
pase svá stáda; některé vsi mají rovněž „obec-
ní“ *jajlák*. Život na *jajláku* je odlišný od života
v *kyšláku*. Pastevci (buď jen muži, nebo celé ro-
diny⁸) žijí často jen v malých lehkých příbytcích,
v Jaghnóbu jsou tyto příbytky nazývány *kóza* –
jde o jednoduchou kamennou stavbu bez použi-
tí dřeva. *Kóza* je v době svého používání překry-
ta plachtou. Na některých místech ani *kóza* není
a pastevci přebývají pod stany (*duchón*). Na
letních pastvištích se nacházejí různé kamenné
ohrady (*rabat, ghumórz*) sloužící k nočnímu
ustájení dobytka. Vyhánění stád do hor na pas-
vu je jevem „vysokého léta“, na jaře (v době orby
a setby) a na podzim (v době sklizně a senoseče)
se stáda pasou spíše v blízkosti vesnic.

Geografie Jaghnóbského údolí silně ovlivňu-
je zdejší život. Kultura Jaghnóbu se výrazně
liší od života Tádžiků zejména v nížinných ob-
lastech, ale i od života v oblastech Mastčóhu,
Falgharu a Fónu, které mají historické vztahy
s Jaghnóbem. Zajímavým předmětem studia
je toponymika oblasti Horního Zarafšónu. Jak

⁸ Počet lidí z jedné rodiny/komunity žijících na *jajláku*
závisí na období léta, velikosti rodiny a pasených stád...

bylo nastíněno výše, z historických pramenů známe celou řadu místních jmen, která jsou sledovatelná již v sogdských pramenech první poloviny 8. stol. po Kr., případně i v raně středověkých perských a arabských pramenech (srov. Smirnova 1963; Lurje 2001; Lur'je 2004). Sogdská toponymika se však neomezuje jen na místa doložitelná historickými prameny – zejména v údolí Zaráfšónu od Pandžakentu proti proudu řeky vesnice a města dodnes nesou jména sogdského či jaghnóbského původu, tádžická toponyma jsou spíše v menšině.⁹ v případě mikrotoponymie je sice počet sogdismů a jaghnóbismů ve srovnání s tádžickou toponymii menší, ale doklady toho, že se v horských oblastech Mastčóhu, Falgharu, Fónu a Jaghnóbu udržela sogdština ještě dlouho po pádu Sogdiany v r. 721 po Kr. Zajímavým rysem toponymiky jsou jména turkického (převážně uzbeckého) původu. Tádžičtina jako taková je ovlivněna vzájemným jazykovým kontaktem s Uzbeky (Gerhard Doerfer v případě severních nářečích tádžičtiny dokonce hovoří o tádžičtině jako turkickém jazyce *in statu nascendi*; Doerfer 1967). Podle studie Alberta Leonidoviče Chromova se řada turkických elementů nachází i v mikrotoponymii Jaghnóbu (Chromov 1975) – turkické prvky se objevují spíše na okraji (současné) jaghnóbské sídelní oikumeny. Vysvětlení původu turkicizmů v jaghnóbské (mikro)toponymii lze vysvětlit zejména působením uzbeckých pastevců, kteří chodili pásť svá stáda do oblasti Dašt-i Gújbózi a do okolí doliny Tagóbiqúl.¹⁰

Zajímavé je porovnání výše uvedených faktů s možností archeologického poznání Jaghnóbu. v letech 2007–2009 proběhly v Jaghnóbském údolí expedice italských archeologů, antropologů a jazykovědců pod vedení prof. Antonia Panaina (cf. Basello, Guizzo a Ognibene 2008, 93–110; Panaino a Basello 2011). Italové se zaměřili i na archeologickou prospekci Jaghnóbu. Zkoumali pozůstatky ze starších období, např. průzkum pevnosti Qal'a-ji E'zam mezi vesni-

cemi Kirjónte a Navóbód (Panaino a Basello 2011); pozůstatky starších fortifikací byly rovněž nalezeny v blízkosti vsí Pitip, Piskón či Chišórtób. K identifikaci dávných opevněných poloh napomáhá rovněž jaghnóbská toponymika – opevněné polohy bývají označovány arabským slovem *qal'a* „pevnost“. Při archeologické prospekci se věnovali i opuštěným jaghnóbským vsím – v tomto případě však zůstali u vizuální prospekce, podle mých informací neprováděli odkryv na archeologických lokalitách.

Archeologický výzkum Jaghnóbského údolí představuje potenciál pro hlubší poznání minulosti tohoto regionu. Mimo pozornost archeologů zatím stála oblast Dašt-i Gújbózi, kde bychom podle orální historie mohli najít pozůstatky staršího osídlení. Albert Leonidovič Chromov rovněž zmiňuje existenci zaniklé vsi Pušójtamén, která se měla nacházet západně od vesnice Farkób (Chromov 1972, 107). Pušójtamén je znám pouze z orální historie, v soupisech jaghnóbských osad z 19. stol. chybí. Archeologický výzkum se může opírat o data z orální historie a jazykovědy – další studium pak může ověřit vzájemnou vypovídací hodnotu těchto pramenů. Problémem poznání archeologie Jaghnóbu zůstává způsob života zdejších obyvatel – dlouho neužívané/neobnovované konstrukce na letních pastvištích zanechávají jen málo stop a jsou obtížně rozpoznatelné při terénním průzkumu, při snaze pochopit využití prostoru doliny je však nutné s existencí pastvišť počítat. Je jen otázkou, jak vypadal sídelní prostor Jaghnóbu v minulosti – s využitím metod geografických informačních systémů bychom mohli predikovat plochy využitelné pro založení polí a vsí a tato data by mohla být dále verifikována archeologickým výzkumem a studiem mikrotoponymie.

Při odstupu od etnografických a jazykových dat je důležité si uvědomit fakt, že archeologické poznání Jaghnóbu by se prakticky omezilo pouze na sledování pozůstatků sídlišť a případně pohřebišť (s fenoménem pohřbívání jsem neměl možnost se detailně obeznámit) – v tomto případě je zajímavým bodem konverse Jaghnóbců k islámu a s tím spojené změny v pohřebním ritu: pokud byli Jaghnóbcí původně zoroastriáni, jak se soudí, měli by dle analogií z Íránu pohřbívati své mrtvé exkarnací; muslimové pohřbívají inhumací.

9 Navíc v oblasti Rómitu nacházíme některá toponyma, která obsahují sogdo-jaghnóbské elementy.

10 Z tohoto úhlu pohledu je zajímavý i původ jména vesnice Qúl – to pochází z uzbeckého slova *qúl* „dolina“. Přítomnost Kúk-turkt „Modrých Turků“ (tj. Uzbeků; srov. historický turkický kmen *Kök-türk*) v dolině Tagóbiqúl dokládá jak orální historie (Jórzóda 2007, 31–37), tak i fakt, že dnes jaghnóbskojazyčná vesnice Kúktéppa nese uzbecké jméno: uzbecký *kúk* „zelený, modrý“ a *teppa* „pahorek“.

V etnografii Jaghnóbu je řada dalších rysů, které by stály za zmínku – zde jsem se snažil nastínit určité jevy podmíněné geografickou konfigurací terénu. Pro zájemce o hlubší poznání problematiky doporučuji následující práce: Andrejev 1970, Peščereva 1976, Jórzóda 2007; Mírzójev 2007; Mírzójev 2012; Pisarčik a Jeršov 1973; Basello, Guizzo a Ognibene 2008, 135–169; Andrejev a Peščereva 1957 a Chromov 1969.

Jaghnób je zajímavým (mikro)regionem, který dovoluje skloubit studium v rámci několika vědních disciplín najednou – v minulosti se pozornost vědců obracela zejména k jaghnóbském jazyku, který byl mylně považován za pokračovatele středověké sogdštiny (srov. Novák 2013, 66–67). Spolu s jazykem byla zkoumána i lidová kultura Jaghnóbců – hlavní zásluhy mají zejména sovětská etnologové Jelena Michajlovna Peščereva a Michail Stepanovič Andrejev. Italské expedice z let 2007–2009 se zaměřily na výzkum živé kultury Jaghnóbců, zároveň se však snažily zachytit i její archaické prvky. V současnosti funguje na Růdákího ústavu jazyka a literatury Akademie věd Tádžické republiky Oddělení jaghnóbských studií (Gurúh-i jaghnóbsínósi), v rámci kterého působí jazykovědec Sajfiddín Mírzózóda a etnograf Taghójmuród Jórzóda, oba rodilí Jaghnóbci.

Výzkum Jaghnóbu vyžaduje spolupráci vícero vědních oborů – zajímavé by byly i výsledky studia místní fauny a flóry ve vztahu k životnímu prostředí i jejich ekonomickému významu pro místní obyvatelstvo. Aby mohly být podobné výzkumy uskutečněny, je třeba vzít v úvahu fakt, že archaická kultura Jaghnóbců se pomalu ale jistě vytrácí a podléhá vlivu tádžické (a v menší míře i ruské) kultury. Stejně tak i jaghnóbský jazyk je silně ovlivňován tádžičtinou, zatím zejména v lexiku, ale právě archaická slovní zásoba referuje k minulému způsobu života. Studium archaické kultury Jaghnóbu se může během několika málo desítek let proměnit ve studium mrtvé kultury.

ZDROJE PODPORY

Tato studie vychází z autorova terénního výzkumu v Tádžikistánu v letech 2007–2009 v rámci projektu Elektronická lexikální databáze jaghnóbsštiny financovaného Grantovou agentu-

rou Univerzity Karlovy v Praze (GAUK 51807).

POUŽITÁ LITERATURA

Andrejev, Michail Stepanovič a Jelena Michajlovna Peščereva. 1957. *Jagnobskije teksty s priloženijem jagnobsko-russkogo slovarja sostavlennogo M. S. Andrejevym, V. A. Livšicem i A. K. Pisarčik*. Moskva – Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Andrejev, Michail Stepanovič. 1970. *Materialy po etnografii Jagnoba (zapisi 1927–1928 gg.)*. Dušanbe: Dóniš.

Basello, Gian Petro, Daniele Guizzo a Paolo Ognibene. 2008. *Sulla punta di uno spillo. Rapporto Scientifico sulla Prima missione etnolinguistica nella valle dello Yaghnob (Repubblica del Tagikistan) 31 luglio 2007 – 23 agosto 2007*. Ravenna – Milano: Mimesis.

Buškov, V. I. a S. V. Novikov. 1992. „Ob interpretacii nekotorych dokumentov s gory Mug i mestnoj toponimike.“ *Vestnik MGU (Serija VIII, Istorija)* 3 (1992): 14–25.

Buzurgmehr, Burhóniddín. 2005. „Jaghnóbijón muqim-i Dušanbešahr va muzófi-i ón.“ In *Dušanbe dar masir-i ta'rih (Madžmúa-ji maqólahó)*, ed. Ju. Šódípúr a A. Abdullójev, 117–128. Dušanbe: Student.

Capus, Guillaume 1883. „Das Jagnau-Thal und seine Bewohner.“ *Petermanns geographische Mitteilungen* 29: 93–102.

Cilli, Elisabetta, Paolo Delaini, Birgit Costazza, Laura Giacomello, Antonio C. D. Panaino a Giorgio Gruppioni. 2011. „Ethno-anthropological and genetic study of the Yaghnobis: an isolated community in Central Asia. a preliminary study.“ *Journal of Anthropological Sciences* 89 (2011): 189–194.

Doerfer, Gerhard. 1967. *Türkische Lehnwörter im Tadschikischen*. Wiesbaden: Kommissionsverlag Franz Steiner GmbH.

Gunâ, A. N. 2004. „Dynamique et stabilité de la communauté montagnarde du Yaghnob (Tadjikistan du Nord).“ In *Cahiers d'Asie centrale [En ligne]* 11/12 (2004): 161–178. Viděno 25. listopadu 2013. <http://asiacentrale.revues.org/pdf/697>.

Gunya, A. 2002. *Yaghnob Valley – Nature, history, and chances of a mountain community development in Tajikistan*. Moscow: KMK Scientific Press Ltd.

Hudūd al-'Ālam. *The Regions of the World. a Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.* translated and explained by V. Minorsky. London: Oxford University Press, 1937.

- Chromov, Albert Leonidovič. 1969. *Istoriko-lingvističeskoje issledovanije Jagnoba i Verchnego Zeravšana*. (Dissertacija na soiskanje učenoj stepeni kandidata filologičeskich nauk). Dušanbe.
- Chromov, Albert Leonidovič. 1972. *Jagnobskij jazyk*. Moskva: Nauka.
- Chromov, Albert Leonidovič. 1975. *Očerki po toponimii i mikrotoponimii Tadžikistana*. Vypusk 1. Dušanbe: Irfón.
- Jórzóda, Taghójmuród. 2007. *Folklor-i Jaghnób. Jaydnovi folklor. Madžmúa-ji ilmi-ómmavi*. Dušanbe: ImperialGrupp.
- Junker, Heinrich Franz Josef. 1930. „Arische Forschungen. Yaghnóbī-Studien I. Die Sprachgeographische Gliederung des Yaghnób-Tales.“ *Abhandlungen der Philologisch-historische Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. XLI, Nr. II. Leipzig: Hirzel.
- Lipskij, Vladimír” Ippolitovič’. 1902. *Gornaja Buchara. Rezultaty trechlětnich” putešestvij v” Srednjuju Aziju v” 1896, 1897 i 1899 godu. Čast I. Gissarskaja Ekspedicija, 1896 g. S.-Peterburg”*: Gerol'da.
- Loy, Thomas. 2005. *Jaghnob 1970. Erinnerungen an eine Zwangsumsiedlung in der Tadschikischen SSR*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Lurje, Pavel B. 2001. „Arabosogdica: place-names in Transoxiana as written in Arabic script.“ *Manuscripta Orientalia* 7/4 (2001): 22–29.
- Lur’je, Pavel Borisovič. 2004. *Istoriko-lingvističeskij analiz sogdijskoj toponimii*. (Dissertacija na soiskanje učenoj stepeni kandidata filologičeskich nauk). Sankt-Peterburg.
- Mírzójev, Sajfiddín. 2007. *Sunnathó-ji mahallí-ji mardum-i Jaghnób*. Dušanbe: Dévaštič.
- Mírzójev, Sajfiddín. 2012. *Sunnathó-ji mahallí va surúdhó-ji jaghnóbī*. Dušanbe: Kontrast.
- Mírzózóda, Sajfiddín. 2008. *Farhang-i zabón-i jaghnóbī*. Dušanbe: Dévaštič.
- Novák, Lubomír. 2010. *Jaghnóbsko-český slovník*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Novák, Lubomír. 2013. *Problem of Archaism and Innovation in the Eastern Iranian Languages*. (Rukopis disertační práce.) Praha.
- Panaino, Antonio C. D. a Gian Pietro Basello. 2011. „Relazione sulle attività svolte nel 2009 dalla Missione Etnolinguistica e Archeologica Italiana in Tagikistan.“ In *Studi iranici ravennati I*, ed. Antonio Panaino a Andrea Piras, 233–248. Milano: Mimesis.
- Passarelli, Marta. 2008. „Il ritrovamento di incisioni rupestri nel Tang-i Dahana.“ In *Sulla punta di uno spillo. Rapporto Scientifico sulla Prima missione etnolinguistica nella valle dello Yaghnob (Repubblica del Tagikistan) 31 luglio 2007 – 23 agosto 2007*, ed. Gian Pietro Basello, Daniele Guizzo a Paolo Ognibene, 95–110. Ravenna – Milano: Mimesis.
- Peščereva, Jelena Michajlovna. 1976. *Jagnobskije ètnografičeskije materialy*. Dušanbe: Dóniš.
- Pisarčik, Antonija Konstantinovna a Nikolaj Nikolajevič Jeršov. 1973. *Materialnaja kultura tadžikov verchov’jev Zeravšana*. Dušanbe: Dóniš.
- Smirnova, O. I. 1963. „La carte des regions du haut Zerafchan d’après les documents du Mt. Mough.“ Trudy dvadcaťpjatogo meždunarodnogo kongressa vostokovedov (Moskva 9–16 avgusta 1960 g). *Tom II*, zasedanija serij VI–IX, XII): 329–337. Moscow – Nendeln/Liechtenstein: Kraus-Thompson Organisation Limited.
- de Ujfalvy de Mező-Kövesd, Charles-Eugène. 1878. *Voyage au Zerafchane, au Ferghanah et à Kouldja*. Paris: Société de géographie.

PŘÍLOHY

Obrázek 1. Jaghnóbci z vesnice Piskón (Lipskij 1902 V)

Obrázek 2. Jaghnóbci z vesnice Navóbód (Lipskij 1902 VI)

Obrázek 3. Pohled na vesnici Gharmén, v dáli průsmyk Surchkat

Obrázek 4. Vesnice Sókan

Obrázek 5. Terasovité uspořádání domů ve vesnici Nómítkón

Obrázek 6. Stádo ovcí a koz hnané k průsmyku Qúl

Obrázek 7. Opuštěná vesnice Dumzój

Obrázek 8. Jarní orba, vesnice Gharmén

Obrázek 9. Sušení sena na střechách domů, vesnice Kirjonte

Obrázek 10. Most přes řeku Jaghnób pod vesnicí Nómítkón

Obrázek 11. Jaghnóbští pastevcí z vesnice Gharmén

Obrázek 12. Výroba plsti, vesnice Kirjonte

Obrázek 13. Toaleta, vesnice Sókan

Obrázek 14. Jajlák u vesnice Sarhaddi Qúl
(Andrejev 1970, Ris. 24)